

Az átmenet mérnökei

INTERVENCIONISTA KÍSÉRTÉS A KELET-EURÓPAI KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁSBAN

KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS

Azt hiszem, ismét el kell köszönnünk egy metaforától. Eötvös Lőránd hazájában talán furcsának tűnhet, hogy egy képzeletbeli ingát búcsúztatok, melynek tudós külhoni megfigyelők szerint a parancsgazdaság fogalmából az ellenkező végletbe, egyfajta *laissez faire* pozícióba kellett volna átlendülnie a közelmúlt kelet-európai közgazdaságtudományában. Amilyen az adjonisten... – fordítanám tiszteletlenül magyarra a tétel logikáját, ha nem sejténém, hogy átfogó jövőkép rejlik a hasonlat mögött: a kollektívizmus liberalizmusba való átfordulásának jóslata. A napilapok nyelvén: minél sztálinibb – volt, annál Thatcheribb – lesz. Emelkedettebben: (Habermas kifejezésével) „*nachholende Revolution*”, azaz bepótló, felzárkózó forradalom kezdődött mifelénk. Még emelkedettebben: közel a „történelem vége” – tudjuk meg a jó hírt Fukuyamától. Kár tagadni, e képek igen dinamikusak, sőt dialektikusak, hiszen valódi eszmei forradalmat vetítenek elénk. Újliberális (libertáriánus, konzervatív) áttörést jövendölnek – egyebek között a posztoszocialista közgazdasági elméletben is.¹

„Maggie Thatcher keletre tart”, „Chicagói fiúk Varsóban”, „A vadkelet prágai bajnokai”, „Ifjúliberálisok Moszkvában” – sorjáznak már hónapok óta a főcímek a nyugati sajtóban, egyszerre jellemezve az átmenet gazdaságát és vezető ökonómusait. És valóban, az érintettek nem sietnek a cáfolattal: Leszek Balcerowicz büszkén vállalja a lengyel sokkterápiát (melynek *Big Bang* filozófiája első hallásra tényleg az ingajóslatra rimel); Václav Klaus ritkán mulasztja el, hogy Milton és Rose Friedman *Free to Choose*-át idézze (közeli munkatársa, a cseh privatizációs miniszter, Tomáš Jezek, von Hayek odaadó hívének vallja magát); Jelcin gazdasági tanácsadói mindössze párszáz nap, újabban néhány hét alatt kívánják átvezetni birodalmukat a létezett szocializmust a leendő kapitalizmustól elválasztó Rubiconon; s hogy magunkról se feledkezzünk meg, Tardos Márton egy liberális párt frakcióvezetőjeként már egy ideje a „privatizáció privatizálásáról” értekezik, Kornai János pedig *Egy szabad gazdasághoz vezető út* címmel jelenteti meg angol nyelven „indulatos röpiratát”, így ellenpontozva Hayek *Road to Serfdom*-ját. S (szöveg)környezetükben minduntalan föltűnik a harvardi Jeffrey Sachs „ördögi” figurája, a nemzeti populisták által vadliberálisként elkönyvelt „Nagy Stabilizátor”, aki, ha éppen nem Varsóban, akkor Moszkvában vagy Ljubljanában oszt tanácsot.²

Egyedül a magyar kormány szegül szembe némelykor vakmerően az inga törvényével, bizonyítván, hogy téved, aki úgy véli: a szocializmus romjain már nem teremhetnek etatikus (intervencionista, központosító) programok és

programíró közgazdászok. Mármint Kelet-Európa nyugati fertályán. Mert déli-keleti felén bőséggel akadnak még (már?) eszmetársak akár egy új hadigazdasági doktrína kimunkálásához is.

Az új autoritarianizmus jelensége ez idő szerint olyannyira elborzasztja a nemrég még az inga varázsos erejében bizakodókat, hogy azok elsőként rövid távú és politikai természetű előrejelzéseiket sietnek helyesbíteni a jogállam várható diadalmenetéről a térségben. Ahelyett, hogy az inga mozgását a gazdaságban vagy az uralkodó közgazdasági diskurzusban is megpróbálnák nyomon követni, a Kelet-Európában közkezen forgó gazdasági átmenet-forratókönyveket továbbra is ultra-liberálisnak tartva, jelenleg a „tekintélyuralom plusz szabadpiac” modellre épülő prognózisokon dolgoznak. Mint annyiszor, most is néhány latin-amerikai és délkelet-ázsiai példa alapján.³

Valljuk be, kicsit így vagyunk ezzel mi is, „belső megfigyelők”, kivált itt a Kárpát-medencében. Igaz, a piaci szocializmus reformciklusain nevelkedett magyar közgazdaságtudományt egy pillanatra sem nyűgözte (nyűgözhetette) le a valamely kollektivistá szélsőségből valamely liberálisba való átcsapás derülítő jövendölése, hisz a szakma több évtizeden át máson sem munkálkodott, mint hogy óvatosan-pragmatikusan e két világ mérsékeltebb elemeit békítse össze. S ha nem sikerült is – mint annyian remélték – egy eredeti és logikailag elfogadható szocialista reform-paradigmát szerkeszteni, ahogy múltak az esztendő, a parancsgazdaság (ha volt ilyen) fogalma azért alaposan szétzilálódott a honi közgazdasági gondolkodásban. Bár neoliberais áttörést kevesen jósoltak, illiberális politikai késztetések ekkora tömegét aligha várta valaki is. Ezért egy hajdani reformközgazdásznak igen nehéz elfogadnia azt, hogy a „szocialista piacgazdaság” hosszán dédelgetett utópiája után alkalmasint még a „szociális piacgazdaság” mérsékelt liberális programváltozatai is elérhetetlennek bizonyuljanak a számára. S vélhetően megint a szűkre, igaz, a megszokottnál talán kevésbé szűkre, szabott politikai mozgástér miatt.

A kelet-európai új autoritarianizmus dolgában sebesen jár az agyunk. Történelmi rutinnal fedezzük fel az új pártállam csíráit, leplezzük le a régi-új bürokratikus elitet, no meg sokasodó klienseik körét, és tárjuk fel az új intervencionista politikai ideológiákat – néha már úgy gondolom, túl ismerős is a képlet. Többnyire kerüljük a flörtöt új, felvilágosult abszolutikus uralkodókkal (remélhetően nem csak azok hiányában), idegenkedünk a korporatív állam eszméjétől, de nem rajongunk a parlamentáris rendszer prezidenciálisra cserélésének ötletéért sem. Ám mindeközben ritkán vetünk számot azzal, hogy – az autoritariánus politikai csábítás mellett – mi fajta, talán magunk előtt is titkolt illiberális kísértekek érik még a kelet-európai közgazdasági gondolkodókat, mikor a „szocializmus után”-ról elmélkednek.

A Társadalomtudományi Társaság 1991. december 18-i ülésén elhangzott előadás jegyzetével bővített változata. A szerző köszöni Laki Mihály bíráló megjegyzéseit.

Pedig meglehet, ez a mi kis-nagy átalakulásunk – dacára a kétségtelen politikai áthallásoknak – még az emberi jogi szempontból oly viszolyogtató „chilei útnak” sem kedvez. Elképzelhető ugyanis, hogy az átmenetnek hívott rejtvénynek ökonomiai szempontból nemhogy radikálisan liberális, de *semmiféle* liberális megoldása nincs. Nem pusztán arra gondolok, hogy a térségünkben éledező új diktatúrák feltehetően nem hagynák szabadon a gazdaságot (annyira bizonyosan nem, mint Pinochet tette), hanem arra is, hogy ez a gazdaság csaknem ösztönösen, nap mint nap erőteljes beavatkozásokra nyújtana be igényét a mindenkori államnak. E követelőző csábításnak viszont még szilárdan körülbástyázott politikai demokráciák sem valószínű, hogy mereven ellen tudnának állni. Könnyen juthatunk így a demokrácia plusz piac ideáljától a diktatúra plusz piac kényszermegoldásán át a diktatúra plusz államgazdaság szomorú valóságáig.

Honnan e csábítás? Miért idézem fel az intervencionizmus (Hayekkel szólva: a „konstruktivista racionalizmus”) kísértetét éppen most, amikor soha nem látott szabadelvű felbuzdulás jellemzi a közgazdasági elméletet Kelet-Európa-szerre? Válaszom szándékosan éles: azért, mert úgy érzem, e felbuzdulás retorikája, nyelve, programmatikus külsőségei, tovább megyek, a belőle fakadó gyakorlati lépések némelyike nemegyszer a transzformáció közgazdászaival is elhitheti: nem tesznek többet, mint a spontán evolúció útját egyengetik. Vagy ha mégis egy icipicit többet, azt a körülmények parancsára, a szent cél érdekében, lelkiismeretük ellenére, s ami a legfontosabb, csupán ideiglenes érvénnyel cselekszik.

Vajon miért vonzódnak a lengyel kommunista párt Központi Bizottságának épületébe települt tözsde, az elárverezett szovjet tankok, a tagkönyvből csekkfüzet látványos jelképi ellentéteihez? Miért csak ott kezdünk el fölfigyelni az intervencionista gondolatra, ahol ez populista-nacionalista ideológiákkal érintkezik, avagy – rosszabb esetben – a politika után már a gazdaságban is beindította a *Gleichschaltung* gépezetét?

Reformerek és „transzformerek”

A félreértéseket elkerülendő, szeretnék jó előre elárulni néhányat mondandóm mögöttes feltevései közül.⁵

(1) Az elkövetkezőkben – a „reformerek” mintájára – „transzformereknek” nevezem azokat az elméleti közgazdászokat, akik Kelet-Európában a tudomány berkeiben, hagyományosan azonban inkább valamely párt vagy kormányzati szerv holdudvarában alkotva, átfogó – az átmenet fő dimenzióira kiterjedő – forгатókönyveket írnak a szovjet típusú gazdaság gyökeres átalakításáról. Ebbéli munkásságukat *gazdaságtörténeti* érdeklődéssel követem. Egyelőre jobban foglalkoztat: mit, hogyan és miért javasolnak, mint ami megvalósul belőle.

(2) A transzformerekről föltételezem, hogy döntő többségük a nyolcvanas években reformerként (nemegyszer radikális reformerként) tűntette ki magát; azaz hosszabb-rövidebb időn át kísérletezett a piac szimulációjával, anélkül, hogy a nagymagántulajdon és a parlamenti demokrácia kettős tilalmának reálszocialista tabuit egyszerre és tartósan megérintette volna. Az idősebb generáció (Bajt, Koubu, Popov, Satalin stb.) tagjai mellett sok esetben ideérttem a fiatal középnemzedék számos képviselőjét (Balcero-wiczról vagy Bauertől kezdve Dlouhyn, Javlinszkij, Klauson, Mencingeren, Osiatynskin, Soóson át egészen Tris-

káig). A (még/már) „romlatlan” legifjabbakról itt nem szólok.

(3) E reformerek túlnyomó része – még ha ma bánja is némelyikük – eredetileg nem volt „kriptoliberalis” (hogy végre magyarrá fordítsam az angolszász szovjetológiában elterjedt „*closet capitalist*” kifejezést), aki kezdetől fogva tudatosan álcázta volna magát. A reformközgazdász nem örökölte, hanem szerezte szabadelvűségét, méghozzá alapvetően szociális (szocialista) elkötelezettsége mellé (ritkán annak helyébe), a reformcsinálás politikai alkufolyamatában, menet közben, kényszerűen, inkább saját kudarciból, mint mondjuk az osztrák iskola reneszánszáról, a tulajdonjogok gazdaságelméletéről vagy az alkotmányos közgazdaságtanról szóló tudós könyvekből tanulva. Ösztönösen már rég tisztában volt az „államhibák” (*government failure*) legtöbbszörével, amikor fejében még javában uralkodtak a jóléti közgazdaságtan „piachibákról” (*market failure*) szóló tételei.

(4) Illetéknépp a reformer a transzformerré válás pillanatában nem egy radikális szabadelvű álom követé. Bár alkalomadtán elfoghatja némi neofita gög, nem kell egy német iskolamester pedantériája ahhoz, hogy „otthonról”, tehát a reform hétköznapjaiból hozott liberalizmusát meglehetősen kezdetlegesnek, sok szempontból torznak és eklektikusnak ítéljük. A reformer mindig is komoly hajlandóságot mutatott arra, hogy „bevezesse”, „felépítse”, egy szóval megszerkessze a piacot. Állandóan volt kéznél egy pozitív reformprogramja, egy szakszerű kiútjavaslata, egy vészmegoldása. Konstruktivista-holisztikus beállítottságát, *Grand Design*-szerű jövő-csomagterveit nem minden alap nélkül azzal indokolta, hogy egy eleve nem spontán rendben az „élni és élni hagyni” filozófiája hatástalan maradna. Mi több, épp azokat hagyná élni, akik másokat nem.

Miután jövőképe valójában definiálhatatlannak bizonyult (hisz a „hová is torkollik a Harmadik Út”? kérdése a szovjet rendszeren belül nemcsak politikai, de logikai alapon is lehetetlen volt választ adni), a reformközgazdász liberalizmusa pragmatikus módon magából a váltakozó kimenetelű reformfolyamatból táplálkozott, nem pedig a múlt vagy a jövő egy elvont de meghatározott ideális (természetes) állapotából nyerte eredetét. Még a radikálisabb reformjavaslatok sem igen támaszkodtak etikailag is megerősített érvekre a piac „szépségéről”, az egyéni kezdeményezés értékéről vagy a magántulajdon érdemeiről. A reformközgazdász a piachoz (versenyhez, vállalkozáshoz) sokáig kifejezetten technikai és haszonelvű módon közeledett, akár egy szerszámhoz, mellyel a szovjet típusú gazdaság minduntalan elromló gépezete megjavítható.

A legjobb esetben maga a piac volt ez a gépezet (lásd a „gazdasági mechanizmus” fogalmát), melyet az állam felülről volt hivatott szabályozni, értsd: a terv és a piac fogaskerekeit egymáshoz illesztve kapcsolgatni ki és be, majd-hogynem tetszés szerint. A piac szimulálhatónak tűnt, vagyis sterilen, a tulajdonjogoktól megtisztítva is értelmezhetőnek, az állami tulajdon pedig semlegesnek és decentralizálhatónak, azaz kisebb léptékű kollektivistikus formákba (menedzser-szocializmus, vállalati öngazdátás) rendezhetőnek. A szabad vállalkozás, a láthatatlan kéz, az éjeliőr-állam mind ómódi, technikailag kivihetetlen fogalmakként iktatódtak ki a reformer diskurzusból, s velük vesztett oda a módszertani individualizmus elve is. A reformközgazdász állama nappal is virrasztott, s a láthatatlan kezét – Mario Nuti kifejezésével élve – időről időre a „látható öklök” helyettesítették.

Túlzok természetesen. Jól tudjuk, a kelet-európai reformgondolkodásnak mindig is voltak szabadelvűbb eretnekei (Liskái, Smeljovjai, Winieckijei, Klausai), radikálisabb fejlődési ciklusai és úttörő országmodelljei. S ki vitatná a reformelmélet hosszú távú szekularizálódását a tervmutatók tisztelettudó finomítgatásától mondjuk a „reform reformjának” csaknem profán követeléséig? A reformeszmék mindameltt igen lassacskán és csakis a politikai szemérem mindenkorai határai között kezdték levetkőzni mechanikus kollektivistikus-intervencionista vonásaikat. Megkockáztatom: a reformökonómus még 1989-ben is igen távol állt attól, hogy „fedetlen” liberalizmussal adja át magát az átmenet fájdalmas gyönyöreinek.

(5) A hetvenes évek elejétől fogva a közép-európai reformországokban már azt sem mondhatjuk, hogy a reformközgazdaszokat marxizmusból örökölt antikapitalista reflexek hátráltatták volna abban, hogy a „terv” és a „piac” összehoronzása helyett (vagy mellett) végre már az állami és magántulajdon kívánatos arányairól is értekezni kezdjenek. E késlekedést, jóllehet számos, elméleten belüli ok magyarázza (kezdve a kísérletezések és tévedések módszerével folyó korlátozott liberalizálás eleve lassú természetével, az árnyékgazdaság piacának kétséges igazolódásán, illetve az ún. „önigazgatói piac” kétes kudarcán át, egészen a reformerek saját használatra szánt „spekulatív” intézményi gondolkodásáig), bőven indokolják tudományon kívüli tényezőik is. Meglehet, elsősorban ezek indokolják.

A reformer jól ismert köztes pozíciójára gondolok a tudomány és a politika, az ellenzék és a kormány, Kelet és Nyugat között, valamint a közvetítéssel szükségképp velejáró kompromisszumok tömegére. A temérdek tudományon kívüli szerep közül, melyet Kelet-Európa reformközgazdaszai az elmúlt évtizedekben eljátszottak, ehelyütt egyetlenegy tart számot érdeklődésünkre – a tanácsadó szakértő, a „társadalom mérnökének” szerepe. Más szóval a *social engineering*-ben mutatott szakértelem felkínálása, s gyakorta e programmatikus tevékenységben illetve a vele járó kompromisszumkeresésben való föloldódás, amikor is a „mi van?” kérdésének megválaszolását a „mi legyen?” tervezésében való aktív részvétel árnyékolja be. Nemegyszer szociológiai értelemben is: vö. a reformerek ingázását a tudomány és az államapparátus (ne adj’ isten a pártközpont) között. Egyfajta együttműködő-konstruktivista beállítódás volt záloga e kapcsolatnak, még ha a tanácsadó közgazdász mindig is azzal a paradox magyarázattal nyugtathatta magát, hogy bár a pártállammal karöltve, de végeredményben az államgazdaság lebontásán munkálkodik. Ugymond a deregulációt szabályozva, a tervezés megszelídítését tervezve. (A máskéntgondolkodástól megkülönböztetendő, magamban legtöbbször felemásként-gondolkodásnak neveztem ezt a szellemi erőfeszítést.)

Amennyiben a tisztelt hallgatóság e ponton a „visszamenőleges igazságszolgáltatás” bűnében érezne vétkesnek, sietek leszögezni: mindaz, amit a közgazdasági reformgondolkodásról ezidáig elmondtam, nem vád, nem is vállveregető baráti bírálat. Szörnyűlőzős napjainkban egyébként is a legkevesebb, amit a krónikás megtehet, hogy a reformereknek a tervgazdaság „varázstalanításában” és a szocialista gazdasági elit fölpuhításában szerzett elévülhetetlen érdemeit hangsúlyozza.⁶ Ami elhangzott, mindössze utólagos rövid helyzetjelentés, mégpedig merőben önző és gyakorlatias célokra. Fogódzól szolgálhat ugyanis annak a hasonlóságnak az ábrázolásához, melyet a valamikori reformerek csoportja és napjaink transz-

formerei között vélek fölfedezni. És nem csupán e csoportok személyi összetételében. Ezzel el is érkeztem előadásom igazi tárgyához...

Késleltetett liberalizmus?

Vajon mi játszódik le egy radikális reformer fejében, amikor egymás után szakadnak el az alkotó fantáziáját korábban megkötő politikai és ideológiai pányvák? Elvileg szárnyalni kezdhet a képzelete, egyre liberálisabb magaslatokba emelve őt. Így legyen. De miért is lenne így? Az a közgazdász, aki gyakorlati választások során *learning by doing* alapon, mondhatni jobb híján jutott arra a meggyőződésre, hogy a piacosság egy ponton túl logikailag elképzelhetetlen privatizálás nélkül, az vélhetően 1989 után is hajlamos lesz átírni a churchilli aforizmát a demokráciáról. Eszerint a magántulajdon a világ legszörnyűbb találmánya, kivéve minden más tulajdonformát. Egyszóval a piac reformista fogalma mellé a magántulajdon is könnyen fölzárkózhat a „szükséges rosszak” kategóriájába.

Szabad világban persze szabad a közgazdásznak szabadelvűnek lennie. A szovjet típusú rendszer politikai-ideológiai sorompóinak felemelkedésével elvileg sima az átjárás a „szabad”, de legalábbis a „szociális” piacgazdaság fogalmi felségterületére. úgy tűnik, egyszerűen csak be kell fejezni egy Kelet-Európában néhány évtizede megkezdett gondolatort, s a szimulált piacosság programját a magántulajdon és a demokrácia lényegi elemeinek bekapcsolásával valódivá egyszersmind teljessé kell tenni. De vajon milyen mélyen hatol majd be a transzformer erre a felségterületre? Visszatérve nyitó metaforánkhöz: hol nyugszik meg az inga, miután átlendült (átvánszorgott?) a képzeletbeli közép-ponton?

A választ keresve lehetőleg ne az exreformereket faggassuk. Ők bizonyára így felelnének: jóllehet talán valóban kissé későn figyeltünk föl arra, hogy meztelen a király, akinek egykoron a szolgálatába szegődtünk, intellektuális szempontból azonban elég éretten fogadtuk a ’89-es esztendő. Az (ön)cenzúra kimúlásával liberális meggyőződésünk előtt szerencsére már csak technikai korlátok magasodnak, legyenek azok némelykor bármily nehezen áthághatók is. A reformgondolkodás eredeti elméleti előfeltevéseit imígyen nem felülvizsgálni, hanem szűkíteni, áramvonalasítani kell, mégpedig a korábbi politikai-ideológiai tilalmak egyszerű kiiktatásával. *Second best* megoldások persze néha még így is akadnak majd, ám nem a reformizmusba eleve beépült szociológiai és módszertani kompromisszumok miatt.⁷

A kelet-európai közgazdász-társadalom szemmel láthatóan katarzis nélkül jutott a viszonylagos nyugalom állapotába. A transzformerek jelenlegi életérzése kis gonoszkodással egy mondatba sűrítendő: az új demokráciák továbbra is kitermelhetnek *korlátoltan liberális* politikai eliteket (melyek a technikai nehézségeken túl is akadályozhatják a transzformációt), erre a sajnálatos tényre azonban már hál’ isten nem kell átfogó világmagyarázatokat építenünk a *korlátozott liberalizálásról*, mint a lehető gazdasági programok legjobbjáról. Más szavakkal: az esetleges külső korlátokat már nem kell feltétlenül elméleten belülivé tenni.

Ki kedveli az ünneprontást? A belső megfigyelő sajnos rákényszerülhet mégis, ha körülpillant a térségben. A gazdaságelméleti katarzis ugyanis Kelet-Európában nemcsak azért maradhatott el, mert a reform közgazdaszai „átmenet kész” állapotban várták a sorompók felnyitását, hanem

azért is, mert lehet, hogy a síneken túli világ jócskán emlékeztet a korábbi innensőre. Lehet, hogy sem új szociológiai koordinátái, sem az átmenet tényleges gazdasági folyamatai által kibocsátott jelzések nem készítetik a transzformert arra, hogy öröklött – s mint láttuk, meglehetősen ambivalens – liberalizmusát „kiegyenesítse”.

Tanácsadók akkor és most

Hangozzék bármily furcsán is, 1989-ben a reformerek nem vesztésként hagyták el a kelet-európai közgazdaságtudomány színpadát. Voltaképpen – azok kivételével, akik annak idején nem tudtak különbséget tenni a kooperálás és a kollaborálás között – nem is kényszerültek elhagyni azt. Nem kellett visszahúzódnuk könyvtáraik mélyébe, de még lázas üzleti tevékenységbe se kellett feltétlen fogniuk. Mielőtt menedék után kezdtek volna nézni, hogy önkritikusan a „hol rontottuk el?” kérdésén töprengjenek, észrevétlen gyorsasággal olvasztotta magába jórészüket, ha nem többségüket, az új politikai elit.⁸ A potenciális vesztes szerepéből a reformközgazdászok így módon majdhogynem győztes pozícióba lendültek át.

Az egykori ellenzékkel fenntartott jó közepes kapcsolataik, az új pártok és kormányok sürgős szakértőkereslete, mindenekelőtt pedig az a körülmény, hogy ezeknek az intézményeknek kifejezetten az „átmenet mérnökeire” volt szükségük, hogy kidolgoztassák velük pártprogramjaikat, nemzeti megmentési terveiket vagy egyszerűen csak napi válságkezelő indítványait – nos mindezek következtében az exreformerek nemegyszer magasabbra jutottak a ranglétrán és közelebb kerültek a tűzhöz, mint valaha. A transzformerek első nemzedéke (Bajt, Balcerowicz, Klaus, Satalin stb.) – hála az átmenet első hónapjaiban (éveiben?) tapasztalható irányítási vákuumnak – úgy kezdeményezhettek sorsdöntő stabilizációs, deregulációs és privatizációs mamutprogramokat, hogy a nomenklatúrával már nem, a parlamenttel még nem kellett igazán megharcolniuk elfogadtatásukért. Amit az angolszász szovjetológia már régóta *reform mongeringnek* (reformjavaslatokkal való hálázásnak) hív, az a transzformernek mind ez idáig meglepően könnyen megy: továbbra is Nagy Programokat ad és vesz, hivatásszerűen épít, megold és kísérletezik, igaz, javaslat-csomagjaiban jóval több a piac és a magántulajdon, mint eddig bármikor.

Miért ilyen fontos ez – kérdezhetnénk joggal –, ha a transzformer jól szerkesztett beavatkozásai most már nem az államgazdaság megmentését, hanem végső soron annak lebontását és egy nem szimulált piacgazdaság megteremtését célozzák? Lehet ezt másképp csinálni, lehet egyáltalán az állam nélkül államtalanítani?

„Józan intervencionizmus”

Az elkövetkezőkben mindent megteszek azért, hogy erre a kérdésre lehetőleg ne válaszoljak. Engem ugyanis ehelyütt pusztán az érdekel, miként erősítik meg az átmenet központi-állami vezénylese mellett fölhozható – jórészt kétségtelenül józan – érvek a hite szerint liberálisnak induló transzformert a maga konstruktivista hagyományaiban. Ahogy múlnak az évek, s a végcél nem akar közelebb kerülni, a posztsozialista átmenet közgazdasági irodalmát lapozgató olvasó egyre inkább csak ilyen érvekre lel. A magam részéről a gyűjtögetést tíznél abbahagytam (minden fontossági sorrend nélkül bocsátom közre őket):⁹

1. VIGYÁZAT, ÁTMENTŐK! Nem csupán az új gazdasági rendszer „összeszerelése”, de a régi szétbontása sem megy szigorú állami ellenőrzés nélkül, ha nem kívánjuk a régi elitnek megkönnyíteni, hogy politikai előjogait a szó szoros értelmében tőkésítse. Az evolúció az erősnek kedvez, erőt gyűjteni viszont egyelőre csak az *ancien régime* idején lehetett. A spontán privatizáció „nomenklatúra-kapitalizmust” szül. Az esélyegyenlőség elve legalább kezdetben diszkriminációt követel. A férfiből átoperált nőtől egyébként se várjuk népesedési gondjaink eloszlását.

2. A FÉKEN TARTANDÓ LOBBYK. Az ellenőrzés mindamellett hatástalan, amennyiben nem jár együtt a szovjet típusú rendszer gazdasági intézményeinek szisztematikus lebontásával, a lobbyk szétzilálásával, a monopóliumok feldarabolásával, az informális hálózatok összezavarásával. Ha a pártállamból kivonjuk az állampártot, e művelet önmagában sajnos még nem eredményez nullát. Addig is, amíg az államgazdaság demonopolizálása sikerre vezet, szükség van erős kézre, hogy féken tartsuk a lobbykat. Nem szabad hagyni, hogy az „ifjú piacokat” a *laissez faire* jelszavával ősrégi monopóliumok fojtsák meg. Az állami szektort, privatizálás előtt, közben és után is regulázza meg erős kormány, keményen tartva minden lehetséges költségvetési korlátot! Különben elszabadul az infláció, elszívárog a tőke, mielőtt még magántulajdonba kerülhetne, s termelői sztrájk, spontán pénzteremtés fékezi a stabilizációt.

3. A RÉGI-ÚJ SZOCIALIZMUS VESZÉLYE. Miután az államgazdaságnak nemcsak liberális, hanem kollektivistá bírálata is elképzelhető, a régi rend felszámolása közben újjáéledhetnek szocialisztikus remények, egalitáriánus törekvések, öngazgatói reformtervek, populista illúziók – kivált mély gazdasági válság közepette, gyors társadalmi polarizálódás mellett. A liberális alternatíva védelme megköveteli a kapitalizmussal együtt újjászülető szocialista vágyak folyamatos korlátozását. Sajnos nemcsak az első, de a jóval piacbarátabb második gazdaságra is építhetők harmadikutas átmenetprogramok. A magukra találó szakszervezetekkel nem csupán a munkaadók akarátát, hanem – különösen amíg ez meg nem szilárdul – állami ellenhatalmat is szembe kell szegezni.

4. HORROR VACUI. A régi halála nem azonos az új megszületésével: a „már nem – még nem” ürbe, ha nem irányítjuk gondosan az átmenet gazdasági lépéseit, könnyen beszűremkedhetnek illiberális kísérletezők a maguk világmegváltó modelljeivel. Részletes bontási és építési tervvel kell rendelkezünk, másként a nagy sürgés-forgásban könnyen ránk dőlhet a régi, de a készülő új ház is. Az átmenetnek ebben az „átmeneti” szakaszában lehet igazán végetes hibákat elkövetni. Amíg nincs jogállam, az államnak kell helyettesíteni a jogot. Amíg nincs piac, az állam kénytelen besegíteni a privatizációba is. Amíg nincs magántulajdon, ki indítsa el a piacosítást, ha nem az állam? Amíg a piac képtelen stabilizálni...

5. SZEMÉLTAKARÍTÁS ÉS RESTAURÁCIÓ. A transzformáció nem indul tiszta lappal: a szocializmus fizikai, eszmei és erkölcsi örökségét először minél gyorsabban el kell takarítani az útból. Csak ha ez sikerült, akkor kezdődhet az igazi munka, a „rántottát visszavarázsolni tojás-sá”, a „halászlét akváriumná”. A dolgok az elmúlt évtizedekben szétestek, újbóli összeillesztésük, ha egyáltalán lehetséges, nem megy pontos szerelési utasítás nélkül. Valószínű azonban, hogy a helyreállítás újító kísérletezéssel egészül ki. A szocializmus utánözhatatlan történeti trükkje, hogy még likvidálásában is nélkülözhetetlenek a rá jellemző eszközök.

6. A HIÁNYZÓ FŐSZEREPLŐ. Erős középosztály (vállalkozói réteg, civil társadalom stb.) hiányában az államnak kell ideiglenesen helyettesíteni, egyszersmind kitermelni-kinevelni a kapitalizálódás természetes ügynökeit. Nem először a térség történetében – tudjuk Gerschenkron-tól és Polányitól. Ezt a polgári forradalmat, ezt a *Great Transformation*-t sajnos úgyszintén a most születő burzsoázia utólagos jóváhagyásával kell elindítani. A házat a padlásnál kezdjük építeni. A rendszerelmélet nyelvén: az új gazdasági rendszer „autopoietikus” úton jön világra: saját maga teremti meg menet közben önmaga előfeltételeit. Nem születünk vállalkozónak...

7. ÁTMENET-LABORATÓRIUM. A posztoszocialista átalakulás úgyszólván precedens nélküli történelmi vállalkozás: a némileg hasonló esetek vagy évszázadnyi távolságra esnek (korai kapitalizmus) vagy nem kifejezetten liberális típusúak (Délkelet-Ázsia) vagy többnyire sikertelenek (Latin-Amerika). A frissebb, sikeresebb és liberálisabb mintapéldák (a modern hadigazdaságok rekonverziója, a német szociális piacgazdaság, a brit privatizálás stb.) érvénye viszont olyan intézményi előfeltételektől függ, melyeket Kelet-Európában még létre kell hozni. Éspedig legalább annyira etatikus eszközökkel, mint amilyeneket anno a német gazdaság náciitlanításakor és stabilizálásakor alkalmaztak. Addig is szorgalmasan kísérletezni kell: no nem szimulációval megint, „egy műanyag Wall Streeten össznépi Monopolyt játszva”, hanem a lehetséges kapitalista berendezkedések közül választva, esetleg azokat vegyítve, új ötletekkel gazdagítva. Az átmenet egyetlen biztos pontja, hogy a transzformer folyton „nem várt fejleményekkel” kerül szembe.

8. SÜRGET AZ IDŐ. A liberális expedíció akut gazdasági válságban indul útnak. A távolság a kezdőpont és a transzformáció akár csak mérsékelt piaci állapotai között olyan nagy, a lakosság várakozásai oly messzemenőek, toleranciaküszöbe viszont olyan alacsony, hogy az átmenet könnyen veszíthet eredeti lendületéből. A részleges-fokozatos változások egyébként is semlegesíthetők, az átfogó, „mindent egyszerre”-típusúak viszont technikailag kivihetetlenek, politikailag pedig igen kockázatosak. Tekintettel a transzformációs feladatok körkörös függőségére, egymás közötti súrlódásaira és tehetetlenségére, amennyiben nem óhajtjuk, hogy a folyamatok megrekedjenek, az átmenet indításakor különösen ügyelni kell a koncentrált áttörésre, az intézkedések kritikus tömegének elérésére, majd a lépések ügyes keverésével és sorba rendezésével a változások ütemének fenntartására, ha nem gyorsítására. Új *Sturm und Drang* korszakot élünk, ne szégyelljük.

9. TECHNIKAI, LOGIKAI, POLITIKAI DILEMMÁK. Az átmenet egyidejű tennivalói számosak (a gazdaságban: piacosság, privatizálás, stabilizálás, modernizálás, nyugatra nyitás stb.; a politikában: demokratizálás, jogállam-teremtés, önkormányzati reform, a társadalmi partnerség intézményesítése stb.; a társadalomban: polgárosítás, az átmenet szociális terheinek méltányos elosztása, történelmi igazságtétel, a „kapitalista embertípus” kinevelése stb.), a transzformer-döntéshozók kapacitása azonban véges. Ráadásul a megteendő lépések oly sokszor feltételezik, egyszersmind keresztezik is egymást (hol logikailag, hol politikailag), a rövid és hosszú távú előnyök illetve hátrányok oly nehezen mérhetők össze egymással a minőségileg eltérő teendők között, hogy a prioritások gyakori és bátor újrendezése nélkül a liberális átalakulás rendkívül költséges és fájdalmassá válhat. Az „amputálni jobb egyszerre,

mint szeletenként” igazsága, akárcsak a sokterápiáé általában pusztán az átmenet bizonyos szakaszaira és területeire érvényes.

10. AZ ÁTMENET EGYSZERSMIND BEAVATKOZÁS IS. Számos transzformációs lépés szinte technikai kényszerűséggel hívja életre a központi beavatkozást a gazdaságban. Makroökonómiai stabilizáció, ágazati szerkezetváltás, az átfogó jóléti rendszerek reformja, külgazdasági nyitás stb. elképzelhetetlen a folyamatok határozott központi vezérlése nélkül. „Stabilizációs műtétet” nem lehet „láthatatlan kézzel” végezni. Valakinek csak kell a béreket szabályozni, a pénzt szilárdítani, a szubvenciókat adagolni, az árfolyamokat, adókat, kamatokat adjusztálni. Ne feledjük: az elmúlt fél évszázadban nem az állam, hanem a pártállam diszkreditálta magát Kelet-Európában. Demokratikusan ellenőrzött, jól képzett, egy akarató, erős kormányzat ügyesen választott, szakszerűen kivitelezett, kisszámú és jórészt átmeneti érvényű beavatkozással, méghozzá olyanokkal, amelyek a piac működésének keretfeltételeit teremtik meg, ahelyett, hogy helyettesítenék, ne adj’ isten agyonnyomnák azt – ki ne kívánna ilyen államot magának? Nem lehet, nem szabad a világtörténelmet újrakezdeni: a szabadverseny hajlamos rá, hogy saját magát számolja föl; jobb ma egy kisebb közbeavatkozás, mint holnap egy nagyobb; a piacot meg kell védeni önmagától; a kapitalista vegyesgazdaság nem a véletlen szülötte. Egyébiránt mi is lett a hetvenes évek konzervatív forradalmából nyugaton?

Az első lökés után

Anélkül, hogy minősíteném a fenti – kiragadott és enyhén stilizált – érveket, melyeket vezető kelet-európai transzformerek kedvenc szófordulataival igyekeztem színesíteni, szeretném megjegyezni, hogy bennük a pártállam utáni állam már-már az „átmenet építésvezetőjeként” jelenik meg, ám láthatóan nem riad vissza a diszpécseri, programozói, formatervezői, laboráns-, oktatói, érdekegyeztetői, – *horribile dictu* – a szakácsi, rendési (nem éjjeliőri!) és a szeméti szereptől sem. Maga a transzformer pedig a szó szoros értelmében konstruktív tanácsokkal látja el, tervezőmérnökül szegődve a sorsdöntő építési vállalkozáshoz. Elvégzendő teendőkről, megszerkesztendő programokról, határidős feladatokról beszél, nem pedig megfigyelendő folyamatokról. Keveset szemlélődik, s nemegyszer hamarabb javasol, mint megért. Aktív, normatív és programatikus. Holott az átmenet általános bizonytalansága, információdeficitje, elvi paradoxonjai éppúgy szolgálhatnának érvül sok-sok beavatkozás ellen, mint azok mellett.

Persze a fenti szerepek majd’ mindegyikét lehet különösebb dirigista felhangok nélkül, szerényen, bölcs önmegtartóztatással ajánlani és játszani is. Ideiglenes érvénnyel, fínom távolságtartással. Úgy, hogy ha egyáltalán választani lehet, legalább a kevésbé illiberális megoldásokra szavaznak. Egy csöppnyi kételyt azért engedjünk meg magunknak. Valahonnan ugyanis ismerős a szereposztás. Jóllehet a privatizálással alaposan kibővül a kezdetben még irányítható, hosszú távon azonban az állami szektor kiürülése miatt önmagukat kioltó intervenciók köre, jócskán nyílik még mód a beavatkozásra. Így a reformizmus megszokott koalíciós, időzítési, adagolási stb. dilemmái nem vesznek ki mindörökké a kelet-európai közgazdasági gondolkodásból. Sőt újabbak is társulnak hozzájuk. Gondoljunk csak a sokkezelés kapcsán feltörő szenvedélyekre a „liberalizálás (stabilizálás) kontra demokratizálás” dolgában.

Hajdanán a reformközgazdászok joggal hitték, hogy liberalizálási javaslatuk azért nem találtak értő fülekre, mert a pártállam túl kevés demokráciát engedett. Most transzformerként fájdalommal kezdik belátni, hogy a vál-sághátráltatásnak, piacosításnak, privatizálásnak nem csupán diktatúra-, hanem jogállami demokrácia-korlátja is lehet, még ha az újonnan formálódó Társadalmi Szerződések jóval engedékenyebbek is a régiekénél. Az állandó kompromisszumkereső kísérletezésnek tehát nem szakad vége. Igaz, ezentúl a magántulajdon, a piac és a parlamenti demokrácia történetileg talán szervezesebben kapcsolódó fogalmainak összeegyeztetése lesz a próbálkozások és tévedések tárgya. És a köztes megoldások is valószínűleg közelebb esnek majd a szabadelvű ideálokhoz.

A „miként jutunk evolúciós úton a spontán rend állapotaiba egy szélsőségesen nem spontánból” hayeki dilemmájához visszatérve, a fenti tíz józanul intervencionista érv hallatán azon kellene meglepődnünk, ha az a bizonyos inga nagy egyikeztetésében az újklasszikus liberalizmus végleteit súrolná, s térségünkben nem lennének továbbra is elenyésző kisebbségben azok az ökonómusok, akik elvi következetességgel, ha nem is a legfőbb tanítómester dogmatizmusával utasítják el a *social engineering* gondolatát.

Jellemző tény, hogy még a retorikáját tekintve legel-szántabban spontaneitás-hívó és politikai befolyásában talán a legkevésbé gátolt transzformer társaság a cseh-szlovák pénzügyminiszter, Václav Klaus körül is meglehetősen óvatosan, egyfajta „*késleltetett liberalizmussal*” szakaszkolja a „kapitalizmus alapjainak lerakását”, mondván:

a) a spontán piaci szelekció nem alkalmas egy túlszabályozott államgazdasági rendszer gyors deregulálására, ehhez

határozott, ún. „negatív” reformlépések szükségesek; b) a monetarizmusból egyelőre a stabilizáláshoz elengedhetetlen restriktív szigor a fontos; c) az első piacosítási és privatizálási lépéseket alapos kormányzati ellenőrzés alá kell vonni, és a jó cél – a „jelző nélküli piacgazdaság” – érdekében nem szabad visszariadni kollektivistikus megoldásoktól sem (lásd kupon-privatizáció); és d) az államnak csupán az „első lökés” után szabad fokozatosan visszavonulnia, amikor már létrejött a piaci önszabályozás normális gazdasági és jogi infrastruktúrája.¹⁰

Szóval először Friedman, s csak azután Hayek. E gondolatmenetet látván az ártatlan nyugati megfigyelők azt szokták kérdezni: mit tekintünk normális infrastruktúrának? A svéd, a német, az amerikai vagy a japán vegyes gazdaságét? Netán a dél-koreaiét vagy a mexikóiét? A kevésbé ártatlan keletiek így aggályoskodhatnak: vajon ki dönti el, hogy már a normál állapotnál tartunk-e? Vajon miért távozna az állam, miért követne el kollektív öngyilkosságot a kormányzati bürokrácia, miután oly sikeresen edződött meg az átmenet hősi korszakában? Mi van, ha előbb-utóbb megint beleszeret Keynesbe? Végül a legkevésbé ártatlannak, akik az állam elhalásának lenini tételen nevelkedtek, egyszerűen csak otthon érzik magukat, hallván az ismerősen avantgardista okfejtést a polgárságot (ezúttal nem a proletariátust) ideiglenesen helyettesítő államról.

Sokan a reformdiktatúra analógiájára itt valamiféle, neoliberális érvekbe csomagolt „transzformáció-diktatúrát” orrontanak. Demokráciahűséget, szociális érzékenységet, a civil társadalom iránti elkötelezettséget kérve számon jelentős harci hévvel az átmenet közgazdászaitól. Vajon ki figyel föl egyszer maguknak a neoliberális érveknek a hiányára is?

J E G Y Z E T E K

1. Vö. Jerzy Szacki: *A Revival of Liberalism in Poland?*, Social Research 1990/2; Hankiss Elemér: *Eastern European Alternatives – Are There Any?*, Oxford 1990; Jacques Rupnik: *The Other Europe*, London 1988; John K. Galbraith: *The Rush to Capitalism*, New York Review of Books 1990/10/15; Amitai Etzioni: *Eastern Europe: The Wealth of Lessons*, Challenge July-Aug 1991; Samuel Bowles: *What Market Can – and Cannot – Do?*, Challenge July-Aug 1991; Robin Blackburn: *Fin de Siècle: Socialism after the Crash*, New Left Review 1991/185; Peter Wiles: *Die kapitalistische Siegiessicherheit in Osteuropa*, Europäische Rundschau 1991/3.

2. Leszek Balcerowicz: *Die „Unreife” der freien Marktwirtschaft in Polen*, Neue Zürcher Zeitung, 1991/1/13, 14; Václav Klaus: *A Road to Market Economy*, Prague 1991; Václav Klaus & Tomáš Jezek: *Social Criticism, False Liberalism and Recent Changes in Czechoslovakia*, Eastern European Politics and Societies, Winter 1991; Kornai János: *The Road to a Free Economy*, New York 1990; Jeffrey Sachs: *What Is To Be Done*, Economist 1990/1/13; D. Lipton and J. Sachs: *Privatization in Eastern Europe. The Case of Poland*, Brookings Papers on Economic Activity 1990/2; J. Sachs: *Crossing the Valley of Tears in East European Reform*, Challenge, Sept-Oct 1991; Im Niemandsland zwischen Plan und Markt, Die Zeit 1991/11/1.

3. Oleg Rumiantsev: *Authoritarian Modernization and the Social-Democratic Alternative*, Social Research 1990/2; L.A. Gordon: *Soviet Prospects: Not Absolutely Hopeless*, Challenge May-June 1991; Ellen Comisso: *Political Coalitions, Economic Choices*, kézir., 1991; Adam Przeworski: *Spiel mit Einsatz. Demokratisierungsprozesse in Lateinamerika, Osteuropa und anderswo*, Transit 1990/1.

4. Alfred Stepan: *State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America*, in: P. Evans, D. Rueschmeyer, T. Skocpol (szerk.): *Bringing the State Back In*, Cambridge 1985; M.A. Garretton: *The Political Evolution of the Chilean Military Re-*

gime and Problems in the Transition to Democracy, in: G. O'Donnell, P.C. Schmitter, L. Whitehead (szerk.): *Transitions from Authoritarian Rule*, Latin America, Baltimore 1986; E.A. Cardoso: *Privatization Fever in Latin America*, Challenge Sept-Oct 1991.

5. Részletesebben lásd Kovács János Mátyás: *Reform Economics: The Classification Gap*, Daedalus, Winter 1990; *Übergang: das grosse Experiment*, Transit 1990/1; *Szocialista vagy szociális piacgazdaság?* Világosság 1990/1; *From Reformation to Transformation. Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought*, in: *Rediscovery of Liberalism in Eastern Europe*, Eastern European Politics and Societies, Winter 1991.; *Compassionate Doubts about Reform Economics*, in: Kovács J.M. & Tardos Márton (szerk.): *Reform and Transformation in Eastern Europe. Soviet-Type Economics on the Threshold of Change*, London 1992.

6. Kovács J.M.: *Planning the Transformation? Notes about the Legacy of the Reform Economists*, kézir., 1991.

7. Vö. Leszek Balcerowicz, Aleksander Bajt, Włodzimierz Brus, Karel Dyba, Hegedűs András, Branko Horvat, Gennadii Lisichkin, Szamuely László és Tardos Márton válaszaival, melyeket az Acta Oeconomica (1989/3–4) kérdésre adtak a szocialista piacgazdaságról. Lásd még: Włodzimierz Brus & Kazimierz Laski: *From Marx to the Market*, Oxford 1989.

8. Bár a lista meglehetősen egyenletlen, olyan nevekre gondolok, mint Dyba, Dlouhy, Klaus, Komarek, Kouba Csehszlovákiából; Bauer, Bod, Kádár, Matolcsy, Soós, Surányi, Tardos Magyarországról; Balcerowicz, Beksiak, Osiatynski, Mújzel, Jozefiak Lengyelországból; Jaszin, Petrakov, Popov, Satalin a Szovjetunióból; vagy Bajt és Mencinger Jugoszláviából. Lásd még: Pekka Sutela: *The Economic Views of Gorbachev's Advisers*, Communist Economies and Economic Transformation 1991/1.

9. Vö. Janusz Beksiak & Tomasz Gruszecki & Aleksander Jedraszczyk & Jan Winiecki: *The Polish Transformation*, CRCE Lon-

don 1990; H. Bloomestein & M. Marrese (szerk): *Transformation of Planned Economies: Property Rights Reform and Macroeconomic Stability*, Paris 1991; Csaba László: *Közép-Európai rendszerváltás és stabilizáció*, Külgazdaság 1991/9; Marek Dabrowski: *A lengyel stabilizációs program*, Külgazdaság 1991/3; R. Dietz: *Transformation: from Command to Exchange Communication*, kézirat 1991; R. Dornbush & J. Edwards: *The Economic Populism Paradigm*, NBER Working Papers, May 1990; John Farrell: *Monitoring the Great Transition*, Comparative Economic Studies Summer 1991; Roman Frydman & Andrzej Rapaczynski: *Evolution and Design in the East European Transition*, 1991, kézirat; Gábor R. István: *Második gazdaság, modernitás, dualitás*, Közgazdasági Szemle 1991/11; Stanislaw Gomulka: *The Causes of Recession Following Stabilization*, Comparative Economic Studies, Summer 1991; Irena Grosfeld: *Privatization of State Enterprises in Eastern Europe. The Search for a Market Environment*, Eastern European Politics and Societies Winter 1991; Tomasz Gruszecki: *Privatization in Poland*, Communist Economies 1991/2; *Historical Precedents for Economic Change in Central Europe and the USSR*, Oxford Analytica 1990; G.W.Kolodko: *A lengyel hiperinfláció és stabilizáció*, Külgazdaság 1991/2; Kornai János: *The Road to a Free Economy...*; *A privatizáció elvei Kelet-Európában*, Közgazdasági Szemle 1991/11; Jiri Kosta: *Ökonomische Aspekte des Systemwandels in der Tschechoslowakei*, in: R. Deppe, H. Dubiel, U. Rödel (szerk): *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*, Frankfurt 1991; Robert Kuttner: *The Dustbin of Economics*, The New Republic 1991/2/25; K. Laski: *Transition from Command to Market Economy in Central and Eastern Europe*, kézirat 1991; Helmut Leipold: *Die Politik der Privatisierung und Deregulierung. Lehren für die Wirtschaftsreformen im So-*

zialismus, in: *Zur Transformation der Wirtschaftssystemen*, Marburg 1990; Paul McCracken: *Thoughts on Marketizing State-Managed Economies*, Economic Impact 1990/2; John M. Montias: *The Sequencing of Reforms*, Challenge Sept-Oct 1990; W. Nordhaus: *Soviet Economic Reform: The Longest Road*, Brookings Papers 1990/1; Klaus Offe: *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*, Merkur 1991/4; Richard Portes (szerk): *The Path of Reform in Central and Eastern Europe*, European Economy (különszám) 1991/2; Adam Przeworski, *Economic Reforms in New Democracies. The Polish Experience*, kézirat 1990; Inderjit Singh: *Is There Schizophrenia about Socialist Reform Theory?*, Transition 1991/7; Aleksander Smolar: *Durch die Wüste. Die Dilemmas des Übergangs*, Transit 1990/1; Jadwiga Staniszkis: *„Political Capitalism” in Poland*, Eastern European Politics and Societies Winter 1991; David Stark: *Privatizációs stratégiák Közép-Kelet-Európában*, Közgazdasági Szemle 1991/12; Szelényi Iván: *A magyar polgárosodás esélyei*, Hítel 1989/16; *Alternative Futures for Eastern Europe*, Eastern European Politics and Societies, Spring 1990; Jan Svejnar: *A Framework for the Economic Transformation of Czechoslovakia*, Eastern European Economics, Winter 1990-91; Tardos Márton: *A tulajdon*, Közgazdasági Szemle 1988/12; *The Soviet Economic Crisis: Steps to Avert Collapse*, IIASA 1991; Jan Winiecki: *The Inevitability of a Fall in Output in the Early Stages of Transition to the Market: Theoretical Underpinnings*, Soviet Studies 1991/4.

10. Václav Klaus: *A Road to Market Economy...*; *Das kann man nicht mehr kontrollieren*, Weltwoche 1991/9; V. Klaus & T. Ježek, *Social Criticism, False Liberalism...*; *The Evolutionary Approach*, Financial Times 1989/12/13.

